

Експресивни и смислови изменения при пословиците варианти

Петранка Трендафилова

***Expressive and semantic changes in proverbs variants:** In this report the problem of factors making proverbs variants is concerned, as well the degree of emotional-expressive and semantic changes in them. The degrees of transformation in the value system containing in the proverb is studied.*

***Key words:** proverbs variants, emotional-expressive changes, semantic changes, transformations, value conceptions.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Пословиците и поговорките на един народ синтезират в себе си вековния опит на този народ и отразяват неговото светоусещане. Те са несметно съкровище на човешката мисъл и опит, които нито в една друга форма на езиково творчество не се проявяват с такава сила и така многократно, както в народната мъдрост. В своята съвкупност народните умотворения представят национално-културната семантика, заслужаваща да бъде описана, а удивителните им свойства да постигат двойк ефект в речта и да се перифразират до такава степен, че да придобият противоположно значение, ги превръщат в постоянен обект на лингвистичните проучвания.

В средата на 20 в. особено силно се активираха съпоставителните проучвания на народните мъдрости, като се установяват съответствията им в различни езици [1]. Паралелно с това се правят множество тълкувания с цел да бъдат разграничени пословиците от поговорките [2], предлагат се различни критерии за класифицирането им [3]; проучва се тяхната изобразителност и ритмичност [4], работи се върху семантиката и синтаксиса им [5] изследва се системният им характер [6].

В едно от своите изследване М. Елчинова се насочва към смисъла и образната организация на пословиците и поговорките, които помагат да се проследят особеностите в мисленето на човека като носител на дадена народна култура [7]. Същото е валидно и относно проследяването на емоционално-експресивните и смислови нюанси в пословиците варианти. Досега българската паремиология не е поставила в своя обект на внимание този проблем, който, от своя страна, е свързан с определянето на точни критерии за разграничаването на пословици синоними и пословици варианти. Тук ще посочим само някои фактори, въз основа на които се раждат варианти на дадена пословица, и ще се спрем на експресивните и смислови изменения, настъпващи в резултат на това.

Възникването на пословиците варианти се ръководи от няколко фактора, които определят и степента на емоционално-експресивните и смислови изменения в тях:

- Навлизането на пословицата от друг език в българския език или от друга култура в културата на народните мъдрости;
- Типичният за устната разговорна реч стремеж към икономия на вербален изказ;
- Диалектните различия;
- Постигането на експресивно-стилистични цели;
- Културно-историческите условия.

ИЗЛОЖЕНИЕ

В пословиците варианти, които са резултат от диалектни влияния, не се наблюдават експресивни и смислови изменения, понеже диалектните особености се проявяват най-вече на фонетично, морфологично и словоредно равнище, срв.:

Ще дойде слънцето и пред нашите врата – До-ще слънцето и пред нашата врата;

Думата стрела не е, пък в сърце се забива – Дума стрела не е, а пък се в сърце забива;

Ако съм црън, не съм циганин – Ако съм чер, не съм циганин.

Една голяма част от пословиците варианти представляват разширен или съкратен вариант на пословичния текст, например пословиците *Който търси, намира* и *Който търси, намира, а който пие, заспива*. Краткият вариант *Който търси, намира* има точно библейско съответствие в Мат. 7:8. Това дава основание да се предположи, че именно този вариант е първичният. Преминавайки от библейската култура в континуума на практическия опит, той се е разширил с текстовото изражение "който пие, заспива", отразяващо спецификата на народността мироглед и бит. Възникването на този вариант вероятно е повлияно и от установената в културата на народните мъдрости традиция логико-семантичната структура да почива на антитезния принцип.

Лексемата *заспива* в пословичния контекст се реализира едновременно с прекия си и с косвения си денотат. Прекият денотат способства за тълкуването "Който пие, заспива под влияние на алкохола и остава бездееен, не е предприемчив и находчив". Под влияние на косвения денотат тълкуването се обвързва с библейската ценностна система - "Който пие алкохол, заспива за праведното си поведение; губи бдителността си и допуска множество грехове".

В резултат от естествения стремеж към икономия на вербален изказ настъпва обратен процес – отпада част от пословичния текст, което често води до семантични изменения. Такъв тип трансформация е настъпила във вариантите *Дадеш ли дума, стой си на думата; не си ли дал, дръж се, не давай* и *Дадеш ли дума, стой си на думата*. Не се наемаме да определим кой от вариантите е първичен: възможно е краткият да е вторичен, но е и допустимо той пръв да е възникнал, след което в процеса на устното препредаване да е бил допълнен, а впоследствие заради икономия на време и изказ – съкратен. Факт е обаче, че разширеният вариант отразява в по-голяма пълнота ценностната концепция, съдържаща се в пословицата: "Не отстъпвай от позицията си, каквато и да е тя – потвърждаваща или отхвърляща дадено искане, предложение и под". Съкратеният вариант носи посланието "Като си обещал нещо, трябва да спазиш обещанието си".

По-долговими оценъчни и смислови различия се наблюдават при пословиците варианти с лексикални замени. Такива замени се осъществяват при адаптиране на част от лексикалния състав към книжовната лексика. Например в пословицата *Изповядан грях не е вече грях* библейското понятие *изповядан* е заменено с лексемата *признат*. Вариантът *Изповядан грях не е вече грях* стои по-близо в езиково отношение до библейското си съответствие в Йоан 1:9, срв.: "Ако изповядате греховете си, Той е верен и праведен да ни очисти от всяка неправда". Последствие интерпретативната стойност "Изповядвам греховете си и се покаявам за стореното" е заменена с интерпретантата "Признавам грешката си", като същевременно е изместен и обекта на действието – вместо "изповядвам *пред Бога*" се е установила пресупозицията "признавам грешката си *пред този човек*, към когото нося вина". По такъв начин веригата от интерпретанти се премества от екзистенциалния континуум в континуума на практическия опит.

Известни емоционално-експресивни и семантични изменения настъпват и при варианти, получени поради стремежа да се конкретизира дадено преносно значение

или полисемантична лексема. В такива случаи вариантите се получават от замени с контекстуални синоними. Например:

Любов на лице не гледа. Идеята е `Любовта не се ръководи от външността на човека`. В пресупозиция остава невербализираното звено `а се ръководи от качествата му`.

Любов на хубост не гледа. В този вариант има известно смислово различие в дълбинната семантична структура на пословицата. На експлицитно ниво поуката не е променена – `Любовта към даден човек се проявява без значение дали е красив или не`. На имплицитно равнище обаче се долавя смисловата надбавка `Любовта е спяпа, т.е. като те върхлети любовта, не виждаш човека дали е красив или грозен`.

Във вариантите *Добра дума железни врати отваря* и *Сладка дума железни врати отваря* различията са в контрастните морално-оценъчни стойности. Определението *добра (дума)* насочва към стойностите добросъщност, състрадателност, милосърдие. Интерпретацията, която поражда определението *сладка (дума)*, е дупластова. От една страна, прилагателното *сладка* влиза в корелативни отношения с антонима си *горчива* и по такъв начин в съзнанието на реципиента се отъждествява с понятието *добра (дума)*. От друга страна, същото прилагателно визира смисъла `приятна за ухото ми дума; такава, каквато ми се иска да чуя, каквато ми е угодна`.

Стремежът да се засили експресивността и образността на пословицата предизвиква метафорични замени в някои от тях. Във вариантите *Кой каквото прави, то ще и наиде* и *Кой каквото прави, трупа го на главата си* метафоричната замяна внася смислови и емоционални оттенъци в обобщената семантична стойност на пословицата. В първия вариант подчиненото изречение *то ще и наиде* получава тълкуването `ще намери същото зло или същото добро в зависимост от стореното`. Метафоричната замяна *трупа го на главата си* във втория вариант асоциира само отрицателна поведенческа дейност – `стореното зло се възмездява`. Засилената емоционално-експресивна окраска тук също допринася за тази асоциация.

Смятаме, че вариантите *Човек се учи, от що му се случи* и *Човек, от що тегли, от него се учи* са възникнали от стремеж да се конкретизира лексикалното значение на глагола *случи (случва)* се. Семантиката на варианта *Човек се учи, от що му се случи* включва и положителни, и отрицателни оценъчни стойности, т.е. `Човек придобива жизнен опит, поучава се, както от доброто, така и от злото в живота си`. Вариантът *Човек, от що тегли, от него се учи* визира само неприятни изживявания – `Човек си взема поука от всяка неприятност в живота си, от грешките, които е допуснал и под`.

Културно-историческите условия също са предпоставка за възникване на пословици варианти. Това най-ясно се вижда при замяната на домашна дума с турцизъм във функцията на синоним. Турцизмите внасят в пословицата допълнителни конотативни значения, напр.:

По-добре сух хляб с мир, а не ясте със скръб

По-добре сух хляб с мир, а не ясте със зехир

По-добре сух хляб с рахат, а не ясте с кахър

Пословицата е изградена върху принципа на антитезата. В тезисната логико-семантична структура стилистично неутралната дума *мир* със значение `душевно спокойствие` е заменена с турцизма *рахат*, който означава не само `душевно спокойствие`, но и `задоволство`.

В антитезисната логико-семантична структура книжовната българска дума *скръб* със значение `душевна мъка` е заменена с турцизма *кахър*, обогатяващ семантичната стойност на думата *скръб* (означава не само душевна мъка, но и тревога). Турцизмът *зехир* (букв. превод `отрова`) изпълнява синонимна функция с преносното си значение – `враждебност, злоба, ожесточение`. Явно е, че употребата

на чуждите думи в пословицата, прави антитезното изражение по-ярко и по-експресивно.

Замяната на лексемата *дълг* с турцизма *борч* в пословицата *Плащането на добро с добро е дълг на всеки* премества интерпретациите от моралните в материалните ценности, срв.:

дълг – третира се като отговорност, която човек може да изпълни с оглед на съвестта си, т.е. оценъчният елемент тук е `желателност`;

борч – обикновено се свързва с материален дълг, заем; внася оценъчен елемент `задължителност`.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Експресивните и смислови различия при пословиците варианти не променят нито образа, нито поуката. Те се свеждат до:

- По-ясно открояване на каузалната логическа структура чрез създаване на двупластови смислови изражения;
- Отнемане част от пълнотата на ценностната концепция, съдържаща се в пословицата;
- Промяна на субектно-обектните отношения;
- Семантична надбавка в поуката, но без да се получи нейна трансформация;
- Замяна на двуполусна оценъчност на човешкото поведение с оценка само на отрицателна поведенческа дейност;
- Изместване на оценъчните стойности от духовната в материалната сфера;
- Внасяне на допълнителни конотативни значения, а заедно с това засилване на емоционално-стилистичната роля на пословицата.

ЛИТЕРАТУРА

[1] *Воркачов, С. Г.* Безразличие как этносемантическа характеристика личности: опыт сопоставительной паремиологии. – В: Вопросы языкознания, 1997/4; *Петрова, Р.* За пословиците и културата. – В: Ние и другите WE AND THE OTHERS. Библиотека “Европеистика”, European Studies Series. Русенски университет “Ангел Кънчев”, Русе, 2004 и др.

[2] *Бабкин, А. М.* Лексикографическая разработка русской фразеологии. Москва – Ленинград, 1964, с. 25; цит. по *Ничева, К.*, 1967, с. 194; *Ершова-Белицкая, Л. Ф.* К вопросу о фразеологических связях. – В: Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе. Вологда, 1965, с. 51; *Ничева, К.* Фразеологизми със структура на изречения в българския език. – В: ИИБЕ, БАН, Книга XV, 1967 и др.

[3] *Рыбиникова, М. А.* Русские пословицы и поговорки. Москва, 1961; *Жигулев, А. М.* Русские народные пословицы и поговорки. Москва, 1969 и др.

[4] *Арnaudов, М.* Предговор. Български притчи или пословици и характерни думи. Събрани от Петко Р. Славейков, 1972; *Илиева, М.* Стилистика на българските пословици. – В: Стилистика. Теоретични бележки, задачи и текстове за упражнения. В. Търново, 1991, (194 – 212 с.); цит. с. 194.

[5] *Васева, И.* Бележки върху синтактичния строеж на българските пословици. Пословици с елиптична структура. Известия на Института за български език. Кн. XI, София, 1964; *Елчинова, М.* Автореф. канд. дис. “Смисловата и художествена характеристика на българските пословици и поговорки, София, 1992.

[6] *Пермяков, Г. Л.* К вопросу о структуре паремиологического фонда. – В: Типологические исследования по фольклору. Москва, 1975, с. 250; вж. още Основы структурной паремиологии. Москва, 1988, с. 21; *Ставрева, Св.* Към проблема за определянето на пословиците. – В: Език и литература, XLIV, 1989/6, (106-113 с.); цит. с. 110, 111.

[7] *Елчинова, М.* Автореф. канд. дис. "Смисловата и художествена характеристика на българските пословици и поговорки", София, 1992.

За контакти:

Доц. д-р Петранка Петкова, Катедра по филологически науки, Филиал – Силистра на Русенския университет "Ангел Кънчев"; тел. (086) 821 521,; E-mail: Pera_don@abv.bg

Докладът е рецензиран.